

חומר ירקע

ליום העיון "מסתכלים לגזענות בעיניים"

דגשים מתוך הפרק השישי
מתוך המסמך המסכם של
ועדת המומחים בנושא "חינוך
לערכים - קווים מנחים
למדידה ולהערכה"

מרכז TEC, מכון מופ"ת,
יוזמה - המרכז לידע ולמחקר בחינוך

מרכז לידע ולמחקר בחינוך
مركز معلومات وبحث فني التربية والتعليم
Center for Knowledge and Research in Education

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

טכנולוגיה, חינוך, ושונות תרבותית
تكنولوجيا، تربية وتعددية ثقافية
Technology, Education and Cultural Diversity

היבטים פוליטיים-חברתיים של חינוך מוכוון ערכים¹

פרק זה עוסק בהיבטים הפוליטיים-חברתיים של חינוך מוכוון ערכים מנקודת מבט מחקרית. הפרק דן בפיתוח זהות חברתית-פוליטית - בדגש על מעורבות חברתית ועל ההשפעה של סוכני חברות כמו מורים והורים בתהליך זה.

נציג את מקומה של מערכת החינוך על הרצף שבין נקיטת עמדה ועידוד התלמידים למעורבות פוליטית לבין בחירה בניטרליות פוליטית-חברתית. נתייחס לגישה הטוענת לקיומה של גזענות ממוסדת, למרות השאיפה המוצהרת של משרד החינוך לשוויון, ולסיום נעסוק באפשרויות ובפרקטיקות שעשויות לקדם סובלנות ומניעת גזענות.

1 הטקסט שלהלן הוא תקצור והנגשה של פרק 6 מתוך המסמך המסכם של ועדת המומחים לנושא **חינוך לערכים - קווים מנחים למדידה ולהערכה**. את הפרק המלא ואת ההפניות אפשר למצוא במסמך המסכם.

1. סוציאליזציה פוליטית והתפתחות בקרב ילדים

תהליך החברות - סוציאליזציה - הוא תהליך שבו מתעצבים דפוסי ההתנהגות והערכים של הילדים והילדות, והם הופכים להיות חלק מהחברה. בהקשר הפוליטי הכוונה לאימוץ תפיסות וערכים הקשורים לאומה, לשלטון, לזהות ולגאווה לאומית, לנושאים חברתיים ועוד. הסוציאליזציה הפוליטית אינה מתגבשת בגיל הנעורים, אלא הרבה קודם לכן - בגיל הילדות.

תאוריות שונות עוסקות בהתפתחות של סוציאליזציה פוליטית אצל ילדים. אחת מהן היא תאוריית ההתפתחות הקוגניטיבית של פרנסס אבוד, הרואה בהתפתחות האוניברסלית והטבעית של כישורים קוגניטיביים אצל ילדים גורם מכריע בהתפתחות של עמדות הקשורות ליחסים בין קבוצות. לפי תאוריה זו, בין גיל 6 ל-7 ילדים מייחסים תכונות חיוביות לקבוצת הפנים, הקבוצה שאליה הם משתייכים, ותכונות שליליות לקבוצת החוץ. בין גיל 6 לגיל 21, בעקבות פיתוח של כישורים חברתיים, פוחתות הדעות הקדומות כלפי האחר.

לעומתה תאוריית ההתפתחות החברתית-קוגניטיבית-מוטיבציונית של מרטין בארט מייחסת חשיבות להקשר הכולל שבו גדלים הילדים. הקשר זה מאופיין בנסיבות היסטוריות, גאוגרפיות, כלכליות ופוליטיות ומשפיע על התפתחות היחסים בין קבוצת הפנים לקבוצת האחרות. ככל שהמסרים המועברים בנוגע לקבוצות אחרות מגיעים ממקורות סמכות רבים ומגוונים יותר, כך גדלה השפעתם על הילדים.

1.1 השפעת החיים בחברה בקונפליקט על תהליך הסוציאליזציה

תהליך הסוציאליזציה הפוליטית מתרחש בגיל מוקדם יותר בקרב ילדים הגדלים בחברות בקונפליקט, ותכניו גורמים לעיתים קרובות לחיזוק עמדות שתומכות בהמשך הסכסוך (דה-לגיטימציה של היריב, האדרת קבוצת ההשתייכות, תפיסה עצמית של קורבן בסכסוך ועוד).

תהליך הסוציאליזציה הפוליטית של ילדים בחברות בקונפליקט נעשה בכמה דרכים:

1. **חשיפה עקיפה לסכסוך** - חשיפה לדימויים המתארים את הסכסוך, ובהם סמלים, טקסים ופרקטיקות יום-יומיות, בדיקות ביטחוניות ונוכחות משטרתית וצבאית.
2. **סוציאליזציה פוליטית ישירה** - חברות באמצעות ההורים, המדיה ומערכת החינוך, המספקים לילדים מידע, הסברים ופרשנויות, שמשפיעים על גיבוש עמדתם בנושא.
3. **התנסויות אישיות** - חשיפה לאירועי טרור, פגיעה בילדים או באדם קרוב להם, פחד מאירועים הקשורים לסכסוך וגורמים נוספים התורמים לחיזוק האמונות המוקדמות.

במחקרים רבים הבוחנים את תהליך התבגרותם של ילדים בחברות בקונפליקט עולה נושא **היחס לאחר**. בחברות כאלו ילדים עשויים לפתח כבר בגיל צעיר מאוד תודעה לאומית, תפיסה חד-צדדית וחד-משמעית של הסכסוך, תחושת קורבנות וצדק של קבוצתם והתנגדות לקבוצת האויב. רבים מהם מסוגלים לתאר את פרטי הסכסוך ואת מאפייניה של קבוצת האויב, בניגוד לילדים שלא נחשפו ישירות לסכסוך ומתארים מלחמה במונחים כלליים ואגב שימוש בסיסמאות ששמעו.

לתהליכים שעוברים הילדים מגיל צעיר יש השפעה מכרעת על אמונותיהם, על תפיסותיהם ועל מעשיהם בגיל מבוגר. גם אם בבגרותם ישנו את תפיסת עולמם - הם ייטו לחזור לתפיסות שרכשו בילדותם. כך תפיסות שהוטמעו בילדותם והתקבעו בבגרותם, כמו תפיסה שלילית של האחר ופחד ממנו, ממשיכות לתחזק את הסכסוך.

עם זאת מחקרים שבחנו את תהליך ההתבגרות של ילדים בחברות בקונפליקט גילו שקיים פוטנציאל רב בחינוך לשלום ולסובלנות מגיל צעיר. חינוך כזה מציע לילדים עמדות חלופיות וכלים ומיומנויות לגילוי סובלנות, לקבלת האחר ולהכלת נרטיבים ותפיסות עולם מנוגדות. טמונה בו אפשרות לשינוי עמוק בגישה לסכסוך, לקבוצה האחרת ולאפשרות למצוא פתרון (תוכניות כאלה קיימות בחינוך בצפון אירלנד ובקפריסין). מערכת החינוך יכולה לשמש סוכן חברות מרכזי ומשפיע בהובלת תהליך כזה.

2. חינוך לאוריינות פוליטית

ילדים סופגים מסביבתם מגוון של מסרים, תפיסות וערכים חברתיים-פוליטיים. מכאן שחשוב לבחון מהו מקומה של מערכת החינוך על הרצף שבין נקיטת עמדה לבין בחירה בניטרליות פוליטית-חברתית. קיימות תאוריות ועמדות שונות הנוגעות לחשיבותו של החינוך לאוריינות פוליטית ולמאפייניו.

משנות ה-20 של המאה הקודמת ועד חקיקת חוק חינוך ממלכתי בשנת 1953 היה החינוך בישראל מגויס פוליטית למפלגות, והתאפיין בעיסוק בסוגיות פוליטיות ובעידוד למעורבות פוליטית של התלמידים. לאחר מכן הוביל בן-גוריון רפורמה שנועדה להוציא את הפוליטיקה מבתי הספר ולבסס מערכת ממלכתית משותפת לציבור כולו. על המורים נאסר להביע את עמדותיהם הפוליטיות, ותנועות נוער לא הורשו לפעול בתוך בתי הספר.

בשנות ה-80 החלה תקופה של ביזור והפרטה של מערכת החינוך. במרוצת השנים המשיכה המערכת לשמר את עקרון הניטרליות, פסלה ספרי לימוד בהיסטוריה שהוצגו בהם נרטיבים שונים, ולא פעם אף קיימה שימוע למנהלים או למורים שעסקו בסוגיות פוליטיות. מנגד אפשרה המערכת לגופים פרטיים להיכנס לבתי הספר ולהפעיל תוכניות בנושאים של ערכים הכוללות התייחסויות פוליטיות.

צבי לם טען כי חשוב לעסוק בפוליטיקה במערכת החינוך, אך להקפיד להציג במידה שווה ובאופן אובייקטיבי עמדות מנוגדות, כדי להימנע ככל האפשר מכפייה. לעומתו טענו חוקרים שונים כי בכל חינוך יש מידה מסוימת של אידאולוגיה פוליטית והניסיון לשמור על אובייקטיביות אינו מעשי, עלול להוביל לתפיסה רדודה של המציאות בקרב התלמידים, ואף לגרום לחשש להתבטא באופן חופשי ולנטייה לגזענות ולאלימות. חוקרים אלה סבורים כי בית ספר בעל אופי ניטרלי עלול להצטייר כבועה המנותקת מהמציאות.

על כן יש להיות מודעים לסכנות שבכפיית ערכים, אך בד בבד לעודד עיסוק בסוגיות פוליטיות ומוסריות. חשוב לקיים דיאלוג בין קבוצות במחלוקת ולתת לגיטימציה לעמדות ולנרטיבים שונים.

נושא הדיאלוג נוכח גם במחקריה של אורית איכילוב, המבחינה בין חינוך אזרחי לבין אוריינות פוליטית. לדבריה, **חינוך אזרחי** נמנע מדיון בסוגיות אקטואליות ובנושאים שנויים במחלוקת ומתמקד בידע תוכן באשר למוסדות השלטון, חוקי המדינה ותהליכים של קבלת החלטות מדיניות; ואילו **אוריינות פוליטית** מתמקדת בהשתתפות פעילה, באחריות ובמעורבות פוליטית כתנאים נדרשים לחוסנה של החברה.

חרף ההגדרות השונות וההבדלים בהשקפות החוקרים, כל הגישות שואפות לקדם ולחזק ערכים של מעורבות אזרחית, הכרת נרטיבים אישיים וקולקטיביים של קבוצות אחרות, פיתוח יכולת לקבל את האחר, טיפוח סובלנות, הפחתת גזענות והפחתת ביטויי אלימות.

שתי גישות מרכזיות בהקשר של חינוך לאוריינות פוליטית הן טיפוח מעורבות פעילה בקרב התלמידים והיכרות עם התאוריה הביקורתית של הגזע (CRT – Critical Race Theory), שבה מושם דגש על ניתוח ביקורתי של יחסי הכוח בחברה ועל הנכחתם המתמדת.

2.1 טיפוח מעורבות פעילה (Active Bystanders)

שיח על סוגיות פוליטיות יתקיים לרוב במסגרת דיונים בכיתה. זוהי פרקטיקה חשובה בחינוך למעורבות פוליטית, אך היא נקודתית. כדי להטמיע בקרב התלמידים שאיפה לשיפור מתמיד של החברה, כדי לגרום להם לנקוט עמדה ולגלות אחריות לרווחת הכלל - יש צורך במהלך חינוכי מעמיק ויסודי יותר.

ארווין סטאוב מונה כמה עקרונות מנחים אוניברסליים לפיתוח מעורבות פעילה:

- **נקיטת עמדה** - התנהגות פסיבית של עדים לפגיעה מעודדת את הפוגעים, נותנת לגיטימציה לפגיעה, ואף עלולה להחמיר את האירוע. לכן חשוב ללמד את התלמידים לנקוט עמדה, לעזור להם לפתח אמפתיה וחמלה - ובכך להפוך אותם למעורבים פעילים.
  - **מתן דוגמה אישית** - יש חשיבות עצומה להתנהגות הצוות החינוכי וההורים בתהליך ההטמעה של ערכים. דוגמה אישית באה לידי ביטוי בהתנהגות הצוות כלפי תלמידים שונים, בארגון פרויקטים של סיוע לאחר ובשיפור איכות חייהן של קבוצות נזקקות.
  - **פיתוח התנהגות פרו-חברתית הכוללת אמפתיה ותחושת אחריות לרווחת האחר** - חיזוק האינטראקציה עם הקבוצה האחרת באמצעות יוזמות כגון קבוצות דיאלוג, פעילות ספורטיבית משותפת, דיונים ומעגלי שיח תורמת להפחתת אגרסיביות. פעילויות משותפות יכולות להפיג חששות ולהביא לפיתוח אמפתיה וסובלנות.
- חלק ניכר מהמחקרים שליוו את היוזמות לא סיפקו תשובה חד-משמעית לגבי יעילותן. בדומה, מחקר מטא-אנליזה שבחן יוזמות להפחתת גזענות מצא כי אינן יעילות. חשוב לציין כי ברוב המחקרים לא נבדקו שינויים התנהגותיים בפועל, אלא עמדות ורגשות כלפי האחר.

2.2 הפדגוגיה הביקורתית והתאוריה הביקורתית של הגזע

פאולו פריירה טען בספרו הפדגוגיה של המדוכאים כי הדיון בכיתה מקבע מודעות שגויה ושקרית, משום שהוא משמר יחסי כוח שבאמצעותם משליטה התרבות ההגמונית את ערכיה על קבוצות המיעוט ועל מי שאינם מיוצגים. על פי גישה זו, אין די בדיאלוג. יש לחשוף עוולות וקונפליקטים חברתיים ולהעלות את המודעות להיבטים סמויים של אפליה גזעית בבתי הספר.

כדי להביא לשינוי חברתי ופוליטי חשוב להתבונן במערכת החינוך התבוונות ביקורתית. אי אפשר לדבר על אזרחות פעילה בלי להכיר בקיומו הממוסד של אי-שוויון, הפוגע תדיר במיעוטים. התאוריה הביקורתית של הגזע עוסקת באי-השוויון המערכתי בתחום החינוך ובנושאים שיש לתת עליהם את הדעת בחינוך למעורבות חברתית-פוליטית.

לפי גישה זו, חשוב לתת מקום לפרספקטיבה, לחוויות ולנרטיבים של המיעוטים, ולשים לב לתרומתם לעושר התרבותי והלשוני. חוויות ונרטיבים אלו יוצרים ידע מסוג חדש, אשר עשוי לשנות את המחקר ואת הפרקטיקות בתחום החינוך. יש להעלות את נושא הגזע והאפליה על סדר היום ולהכיר באי-השוויון ובסטראוטיפים המעצבים את השיח ודוחקים לשוליים תלמידים ותלמידות מקבוצות מיעוט.

3. המתח שבין פיתוח לכידות לאומית לבין פיתוח ערכים אוניברסליים

החיים במדינת ישראל מאופיינים בקונפליקט תמידי, באי-ודאות, בלחץ ובתחושות של כאב ושכול. כדי להתמודד עם המציאות הקשה, החברה מפתחת מנגנון התמודדות פסיכולוגי-קולקטיבי שפרופ' שפיה שגיא מכנה אותו "תחושת קוהרנטיות (לכידות) לאומית". בהקשר היהודי-ישראלי תחושת הקוהרנטיות מושגת באמצעות נרטיבים, אתוסים וייצוגים המארגנים את המציאות ובחזוק הדימוי החיובי שלנו, ונתמכת בהיעדר היכרות מספקת עם האחר, בחוסר מגע איתו ובהפניית משאבים לאומיים רבים - צבאיים, ביטחוניים, חינוכיים, בריאותיים - לטיפול בקונפליקט ובהשלכותיו.

דא עקא, מחקרים מצביעים על קשר שלילי מובהק בין עוצמת תחושת הקוהרנטיות הקולקטיבית לבין מתן לגיטימציה לנרטיב של האחר וגילוי אמפתיה לסבלו. יתרה מכך, תחושה זו מונעת חשיבה מורכבת על הקונפליקט ועל דרכים להיחלץ ממנו.

חשוב למצוא את האיזון הנכון בין פיתוח תחושת קוהרנטיות לאומית חזקה בקרב התלמידים והתלמידות ובין היכרות ולימוד על אודות נרטיבים אחרים ופיתוח ערכים אוניברסליים של צדק ושלוש. אפשר להקנות לתלמידים ולתלמידות כלים שיסייעו להם להכיל את המורכבות, ובד בבד להקשיב לאחר ולקיים איתו דיאלוג.

4. תוכניות לפיתוח מרחב חיים משותף במערכת החינוך

למערכת החינוך תפקיד חשוב ביצירת יחס מכבד בין הקהילות השונות בישראל - בעידוד השייכות לקהילה לצד קידום שותפות בין הקהילות והגברת הסולידריות בחברה כולה. עם זאת התוכניות החינוכיות העוסקות בהיכרות עם האחר ובקידום חיים משותפים מעטות מדי, ואין בהן כדי להתמודד עם המצב הפוליטי-חברתי השורר בישראל.

דוגמאות לתוכניות כאלה הן פעילות [המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים במשרד החינוך](#); "מסע ישראלי" ו"מסע תקווה ישראלי"; לימוד השפה הערבית ושילוב מורות ערביות בבתי ספר ממלכתיים; מפגשים בין-תרבותיים על בסיס [תקנת המפגשים](#) של מינהל חברה ונוער במשרד החינוך; ומפגשי דיאלוג בין יהודים, מוסלמים ונוצרים באוניברסיטת בר-אילן (פירוט על תוכניות אלו ואחרות נמצא [בדוח המלא](#)).

מסקנות והמלצות

העלאת המודעות וטיפול המעורבות החברתית-פוליטית במערכת החינוך מצריכים התייחסות בשתי רמות:

- **רמת המיקרו - התנהלות מיטבית של צוותי החינוך בהתמודדות עם התנהגויות ועם אמירות גזעניות:**
  - על הצוות החינוכי להגיב באופן אקטיבי, מידי ומשמעותי לכל ביטוי של התנהגות אלימה או גזענית.
  - יש להעביר מסר חשוב של תמיכה והתמקדות בקורבן ולא במקורבן; של הזדהות עם הקורבן ואמפתיה כלפיו.

- יש להימנע מהטפה ולשים דגש על דיאלוג. על המורה לחנך באופן פעיל, להסביר לתלמידים מהם הערכים הרצויים ולאפשר להם לערער על דבריו.
  - יש ליצור עקביות והלימה בין דבריהם של אנשי הצוות החינוכי לבין התנהגותם. כך גוברים הסיכויים להטמעת הערכים הרצויים.
  - יש להתייחס לחינוך נגד גזענות גם בגיל הרך, כי בכל גיל ילדים מפנימים את יחסי הכוח שסביבם.
  - יש לפעול לשבירה ולפירוק של תיוגים ולחשיפת התלמידים לשוני ולמגוון בתוך קבוצות, וכן לקיים דיונים יזומים בתגובה לאירועים אקטואליים, למצבי מתח ולמשברים חברתיים.
- נוסף על כך חשוב לטפח בבית הספר אקלים חברתי המדגיש סולידריות, שיתוף פעולה ודיאלוג מתמיד בין התלמידים והתלמידות. על הצוות החינוכי לשמש דוגמה בהתנהגותו: לנקוט שפה מכבדת, להיות מודע למגוון הזהויות של התלמידים בכיתה ולאמץ פרקטיקות שוויוניות.
- **רמת המאקרו - שינוי מערכתי המתייחס לפעילות המערכת החינוכית ולנורמות החברתיות הנהוגות בה ומשקף את המדיניות הלאומית בנושא:**
    - יש להנכיח דיונים בסוגיות פוליטיות וחברתיות בתוכניות הלימודים, ובכלל זה דיונים בנושא גזענות ואפליה.
    - לצד לימוד תכנים יש לפתח בקרב התלמידות והתלמידים ראייה ביקורתית, כישורי דיון ושית, יכולת פרשנות ויכולת להכיל מספר רב של דעות ונקודות מבט.
    - חשוב גם לתמוך במורים ובמורות וליצור מרחב בטוח; לתת להם לגיטימציה לחנך את תלמידיהם לערכים של דמוקרטיה, סובלנות וקבלת האחר ולספק להם אמצעים לעשות זאת.
- לבסוף חשוב לקדם יוזמות ופעילויות המפגישות בין תלמידים ותלמידות מאוכלוסיות שונות ולגבש מדיניות סדורה ועקבית בנושא לימודי אזרחות פרואקטיבית.

תקצור ועיבוד: ד"ר נירית טופול | עריכת לשון: תמי בורשטיין | עיצוב: אמונה כרמל

היוזמה - מרכז לידע ולמחקר בחינוך מקדמת שימוש שיטתי בידע מחקרי עדכני ומבוקר בשגרות העבודה של העוסקים בחינוך. ידע מחקרי נגיש וזמין למקבלי החלטות ולציבור הרחב חיוני לגיבוש מושכל של מדיניות ולתכנון מיטבי של התערבויות לשיפור הישגי החינוך בישראל.